

Stereotypy, imagologie a literární hodnoty

DANIEL SOUKUP

Po listopadu 1989 se v českých humanitních vědách začalo opožděně rozvíjet zkoumání obrazů jednotlivých etnických a dalších skupin v literárních, publicistických i jiných textech (tzv. imagologie). Předmětem imagologických rozborů se často stává stereotypní ztvárnění skupin, jež jsou v rámci převládající ideologie posuzovány negativně, popřípadě odsunovány z jejího zorného pole (v českém prostředí jde především o Němce, Židy a Romy).¹ Takové analýzy pak mnohdy usilují jednak o aktuálně politický přesah, jednak o nový pohled na kanonizované hodnoty minulosti (včetně literárních).

V roce 1996 vyvolala mezi českými historiky značný rozruch studie Davida Čaňka *Národ, národnost, menšiny a rasismus*, kritizující pojetí českých dějin 19. století ve vybraných učebnicích dějepisu. Podle autora v nich „dochází s různou mírou k mytizaci [českého] národa a národního hnutí“, prezentace českých Němců je konfrontační a „mnohdy velmi problematická“, Židé jsou „téměř zcela ignorováni“ a zmínky o Romech chybí vůbec (Čaněk 1996: 91). Učebnice přehlíží či bagatelizují negativní stránky českého nacionalismu, například dobový antisemitismus. Čaněk v této souvislosti připomíná Nerudův odmítavý postoj k Židům a označuje jej za přesvědčeného antisemitu, jemuž není možné připisovat (jak to činí jedna z učebnic) „demokratickou kulturní orientaci“ (tamtéž: 88). Na jiném místě však výslovně odděluje „politickou orientaci autora“ od „kvality jeho literárního díla“ (tamtéž: 35). Domyslíme-li Čaňkovy rozptýlené poznámky, dospějeme k pojetí literárního kánonu, které důsledně rozlišuje mezi

1] Pro jednoduchost přistupuji ke všem třem skupinám z hlediska etnicity, byť Židy lze chápat též jako skupinu náboženskou a „cikány“ si majoritní společnost především v minulosti vymezovala spíše antropologicky a sociálně než etnicky.

hodnotami estetickými a mimoestetickými: Neruda je sice i pro Čaňka „jeden z největších [...] český píšící básníků 19. století“ (tamtéž: 32), nikoli však politický a mravní vzor.

Protilehlé pojetí nacházíme v knize Alexeje Mikuláška *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*. Antisemitismus pro něj „vylučuje uměleckou hodnotu v moderním slova smyslu“, již si Mikulášek spojuje mimo jiné s „humanismem“ a „pravdivostí“ (Mikulášek 2000: 114). Kánon české literatury ovšem chápe značně konzervativně, dokonce i „nacionalismus národního obrození, jak českého, tak i německého“ pokládá za jev nejen „nutný“, ale přímo „pozitivní“ (tamtéž: 16). Namísto problematizace tradovaných hodnot tak nastupuje argumentace kruhem: jelikož antisemitská literatura nemůže být kvalitní, nelze kanonickým dílům a osobnostem přisuzovat antisemitismus. Při charakterizaci protižidovských výroků Havlíčkových, Nerudových či Bezručových si proto Mikulášek vypomáhá konceptem „asemitismu“, který chápe jako méně negativní. Sám ovšem přiznává schematičnost rozlišování mezi antisemitismem, asemitismem a dalšími pojmy (tamtéž: 11), ve svých analýzách navíc tyto konstrukty používá se značnou libovůlí. Příznačné je například jeho tápání okolo Jakuba Demla. Podle vlastního vymezení antisemitismu by jej měl vyloučit z kánonu české literatury, k tomuto kroku se však neodhodlá a namísto toho nerozhodně téká mezi dvěma neslučitelnými pojetími Demlovy osobnosti: básník je pro něj jednou „otevřeným a nenávisným antisemitou“ (tamtéž: 37; antisemitismus jako niterný povahový rys), jindy spisovatelem, u něhož protižidovství (jako jakýsi vnější nepřítel) pouze „ohrožuje uměleckou hodnotu některých [...] děl“ (tamtéž: 120).

Interpretační i axiologická uplatnitelnost Mikuláškových pojmů je tedy přinejmenším sporná. Do asemitismu mu kupříkladu spadá jak Nerudův útočný pamflet *Pro strach židovský*, tak vyznění hesla *Antisemitismus* Josefa Trakala v *Ottově slovníku naučném*. Charakterizuje sice tento text jako „nezaujatý, věcný, střízlivý, objektivistický,“ právě z toho však dovozuje, že se autor hesla od Židů distancuje: „Antisemitismus jako by nebyl důvodem k znepokojení [...] A jakkoli to není přímo napsáno, židov-

ství tu vylučuje češství, češství pak vylučuje židovství [...] My a Oni..." (tamtéž: 22). Není ovšem zřejmé, proč Mikuláškoví zrovna u slovníkového hesla vadí „pravdivost“, když na druhé straně vyzdvihuje její důležitost u beletrie. Buď zde dochází k rozporu, anebo mu do požadavku „pravdivosti“ spadá (poněkud v duchu socialistického realismu) i nutnost vyjádřit žádoucí („humanistický“) hodnotící postoj. Těžko soudit, jelikož v konkrétních rozbo-rech využívá Mikulášek pojmu „pravdivosti“ jen příležitostně.

Naproti tomu ve studii Moniky Hrtánkové *Obrazy Romů v krásné literatuře* se tato kategorie stává hlavním kritériem posuzování zkoumaných textů (z české, slovenské a romské literatury 20. století). Autorka se opírá o značně problematický ideál jakési etnografické popisnosti: kritizuje kusost referování o romských dějinách (Hrtánková 2001: 150), tradičním oděvu (jeho popisy „bohužel chybí i v dílech romských autorů“), vozech a maringotkách (tamtéž: 151) či o rodinném soužití (tamtéž: 156). Místy je argumentace poněkud nezřetelná: vylíčení vzhledu Romů prý bývá „velmi zjednodušené a nepřesné“, omezuje se na popisy barvy pleti (a někdy vlasů); ty ovšem „odpovídají ve většině případů realitě“ (tamtéž: 151). Vcelku však neromští autoři podle Hrtánkové obvykle „dané problematice rozumí pouze povrchně, proto podávají zkreslené, neúplné údaje“ (tamtéž: 157). Svůj naivní mimetismus autorka implicitně odůvodňuje prohlášením, že většina děl poválečných neromských autorů „vznikla proto, aby plnila v kontextu své doby jisté výchovně-vzdělávací cíle“ (tamtéž: 156). Z tohoto vymezení, již tak diskutabilního, navíc v naprostém rozporu s literárněhistorickými skutečnostmi (srov. například Scheinostová 2005: 50–55), explicitně vyjímá tvorbu autorů romských.

Požadavek pravdivosti a úplnosti navíc Hrtánková (podobně jako Mikulášek) podivuhodně spojuje s požadavkem pozitivního (či alespoň neutrálního) autorského hodnocení postav Romů. Přitom její vlastní axiologické soudy mnohdy míří spíše do oblasti životního stylu než morálky a mívají povahu předsudků. Souhlasí například s negativními literárními líčeními „hlučného chování Romů“ na veřejnosti i s obdobně odmítavými popisy romského stravování („nepravdivost a poměrně jednostranná orienta-

ce na vařená jídla“). Autorům vytýká pouze to, že „tyto projevy zpravidla nevyvažují vylíčením kladných stránek“ či širšího kontextu (Hrtánková 2001: 151). Absence „kladného hodnocení“ jí vadí také u „popisů léčitelských znalostí a dovedností romských žen“ (tamtéž). Není přitom zřejmé, proč by neměly být pozitivně hodnoceny také například jejich schopnosti věštecké a hadačské, jež na jiném místě též zmiňuje (tamtéž: 152). Pravděpodobným vysvětlením je, že Hrtánková, podobně jako Mikulášek, značně lpí na soudobých majoritních hodnotách (v daném případě nikoli literárněhistorických, nýbrž hygienických, vědeckých a etických). Pozitivní obraz romské kultury se proto snaží vytvářet zdůrazňováním prvků, které jsou s těmito hodnotami v souladu (volba léčitelství oproti hadačství), anebo bagatelizací hodnot odlišných. Tvrdí například, že k drobným krádežím se Romové uchylují vždy jen „z nutnosti“ a „mnozí z romských hrdinů to považují za velmi ponižující“ (tamtéž)². „Romská kriminalita“, jak uvádí Kazimír Večerka, je přitom „především kriminalitou majetkovou“ (Večerka 1999: 433) a v některých romských komunitách jsou krádeže pokládány za legitimní způsob obživy.

Prosazování „pravdivosti“ spojené s přehlížením specifičnosti literárního sdělení nacházíme i u významných zahraničních badatelů, například u Iana Hancocka, romisty působícího na texaské univerzitě. Ve své kritice populárních představ o Romech Hancock vždy uplatňuje stejná měřítká na publicistiku i na beletrii. Píše například, že „novináři a romanopisci ve svých dílech po léta dávají neomezený průchod své obrazotvornosti s vědomím, že je za to nikdo nebude stíhat, a nejméně ze všech Cikáni“ (Hancock 2001: 147). Snaha o korigování stereotypů se u něj spojuje s aktivistickým přístupem: vědci studující Romy by podle něj měli „využít svého privilegovaného postavení k tomu, aby pomohli bojovat za romskou věc“ (tamtéž: 155). V rámci tohoto boje Ian Hancock prosazuje odstranění stereotypu romantického Cikána z dnešních dětských časopisů, novinových článků (Hancock 1999)

2] Jako u mnohých jiných pasáží ani zde není zřejmé, nakolik Hrtánková hovoří o světě reálném a nakolik o fikčních světech zkoumaných děl.

či počítačových her (Hancock 2003). V jeho radikálním pojetí totiž jakékoli obrazy a definice Romů vytvářené majoritní společností upírají „Romům jejich skutečnou identitu, což je v důsledku také druh útlaku“ (Hancock 2001: 144). Hancock neosvětluje, jakou jinou cestou než konstrukcí obrazů a definic by „Neromové“ měli romskou identitu poznávat, ani v čem má tato identita vůbec spočívat.³ Nabízí se také otázka, zda by stejně paušálně odsuzoval i jiné etnické stereotypy.

Ještě provokativněji vyhrocuje svůj rozbor cikánského stereotypu v německé literatuře Wilhelm Solms. I on se staví proti téměř jakémukoli literárnímu ztvárnění Romů: „Po Osvětimi se zjevně básníci většinou ani neodhodlali o Romech psát – nic lepšího Romy doposud nepotkalo“ (Solms 1998). Na rozdíl od Hancocka však v závěru svého článku přímo požaduje přehodnocení tradičního literárního kánonu, a dokonce prohlašuje, že stigmatizující, ale i romantizující literární obrazy Romů „značně přispěly“ k tomu, že s vyhlazením Romů nacisty panoval v Německu (na rozdíl od vyhlazení Židů) všeobecný souhlas. Tato argumentace je ovšem očividně mylná, jelikož zcela přehlíží literární antisemitismus. Pokud německá veřejnost romský holocaust skutečně masově schvalovala, musela k tomu mít pohnutky neliterární.

Tento výběrový přehled se cíleně zaměřil spíše na práce problematické, na nichž lze ozřejmit možná úskalí imagologického přístupu: vedle nerespektování specifčnosti literatury, kritizovaného již v řadě studií (Berwanger 2005: XIV), se jedná například o tendenci vyvozovat z analýz radikální (či až extremistické) společenskopolitické návrhy, sklon fetišizovat vlastní odmítavý pohled na dosavadní hodnoty⁴, prosazování rozporuplně chápané „pravdivosti“

3] Oproti Hrtánkové, jež romskou identitu hledá spíše v tradičních hodnotách, klade Hancock důraz na vzestup romských elit v moderní společnosti a ironizuje skutečnost, že „Cikáni bez vozů, podobně jako Inuité bez iglů, badatele o cosi šidí“ (Hancock 1999).

4] Např. Čaněk kritizuje „mýtus o Nerudově demokratičnosti“, zjevně si však neuvědomuje, že se sám může dopouštět negativní mytizace, když stejně přímočaře postuluje „Nerudův antisemitismus“ (Čaněk 1996: 34).

(Mikulášek, Hrtánková) nebo alergické odmítání jakýchkoli obrazů jiného (Hancock, Solms). Důraz na „pravdivost“ se implicitně opírá o neopodstatněnou představu, že pouhým doplněním chybějících informací lze vytvořit pozitivní vztah k druhému.⁵ Hancock a Solms zase neberou v úvahu fakt, že podle současných výzkumů se stereotypy neutvářejí jen na základě reálných předobrazů či sociálních struktur (například i v důsledku vědomé manipulace), ale i jako nevyhnutelný důsledek kognitivního ustrojení člověka (Kanovský 2001: 9–15)⁶.

Tento empirický poznatek může významně ovlivnit i filozofickou antropologii, odporuje totiž strohému lévinasovskému ideálu, jenž dnes představuje (vedle Buberova pojetí vztahu Já-Ty) patrně nejvlivnější filozofii úcty k jinému. Emmanuel Lévinas snahu sevřít jinakost do ustálených forem odmítá: přítomnost tváře druhého podle něj „prořezává všechnu názornou danost“ (Lévinas 1997: 50), „proráží všemi obaly a obecnostmi bytí“ (tamtéž: 36).⁷ Jeho lpění na neoddělitelnosti tematizace („obaly“) a konceptualizace („obecnosti“) (tamtéž: 31) se ovšem míjí s povahou mnohých literárních děl, stejně jako jeho kritika anarchické mnohoznačnosti jeví v situaci, kdy „mluvčí dal znamení, avšak unikl před každou interpretací – toť mlčení, které děsí“ (tamtéž: 75). Literatura, především moderní, totiž mnohdy vytváří světy složené z tematizovaných (zpravidla však nikoli zobecněných,

5] Tzvetan Todorov užitečně rozlišuje tři osy vztahů k druhému: axiologickou („druhý je dobrý, nebo špatný, mám, nebo nemám ho rád“), praxeologickou („snaha sblížit se s druhým, nebo naopak se mu vzdálit“) a epistemickou („druhého znám, nebo neznám“). Na „příkladné historii“ dobytí Ameriky ukazuje, že tyto tři roviny se navzájem nepodmiňují: „Las Casas nezná Indiány tak dobře jako Cortés a má je raději, ale politika asimilace je jim oběma společná. Znat ještě neznamená mít rád a naopak; znát ani mít rád neznamená ztotožnit se s druhým“ (Todorov 1996: 217).

6] Kanovský referuje především o výzkumech Lawrence Hirschfelda.

7] Martin Buber se někdy přiklání k exkluzivnímu pojetí lévinasovskému, jindy chápe vztah k Ty spíše inkluzivně: „Neexistuje nic, od čeho bych musel odhlédnout, abych viděl, a žádné vědění, na které bych musel zapomenout“ (Buber 1995: 10). Smysl tohoto těkání patrně kotví přímo v podstatě jeho koncepce, jež vykresluje lidskou existenci jako ustavičný kyvadlovitý pohyb mezi životem ve světě předmětností (Já-Ono) a ve světě bytostných vztahů (Já-Ty).

konceptualizovaných) jednotlivin, za jejichž hrou se nerýsuje žádný viditelný druhý, který by byl „ku pomoci znaku, který vysílá“, a dvojznačnost tak odstranil (tamtéž).

Do víru hravé ambiguitity přitom může být stržen i schematický, zobecňující obraz. Hodnota literárního díla se potom nejeví jako nepřímá úměrná stereotypnosti ztvárnění preferovaných skupin, nýbrž komplexněji: za esteticky funkční můžeme někdy pokládat i vyhraněný stereotyp. Je však třeba přenést pozornost z produktu (zobrazení druhého) na proces, na proudění sémantické energie, jež tyto obrazy nese. V jiném kontextu dospívá k obdobnému závěru Jiří Stromšík: z děl německého romantismu pokládá za dodnes přitažlivá ta, v nichž není „dobová doktrína“ či „módní rekvizita“ užita „zcela vážně“, ale je korigována ironií, „která přímočarou naivitu lomí ve významuplnou nostalgii“, anebo lyrizací, „která i banalitě propůjčuje půvab poetického obrazu“ (Stromšík 1994: 29). Jinými slovy, trvalou estetickou hodnotu lze připsat dílům, v nichž jsou schematické obrazy jiného i další dobové stereotypy zprostředkovány reflektovaně, nikoli jako přímočaré zobrazení skutečnosti. Vedle tvárných postupů zmiňovaných Stromšíkem se může uplatnit i procesualnost odlišného typu: důraz není kladen na obraz druhého samotný, nýbrž na hledisko či vědomí další postavy-reflektora, v němž se tento obraz konstituuje (například Soukup 2005).

O tom, zda je pro interpretaci literatury adekvátní přístup sociálněpsychologický (dekonstrukce stereotypů), nebo naopak tradičnější literárněvědný (například rozbor topoi v rámci historické poetiky), tedy vposledku rozhoduje zkoumané dílo samo. Čím více se prezentuje jako obraz reality (a vyznačuje se přitom schematičností, mnohdy spjatou se snahou o manipulativní vně-textový dopad), tím spíše se na úkor historické poetiky mohou hlásit o slovo analyticko-kritické modely, převzaté kupříkladu z gender studies či teorie postkolonialismu. Jistá jednostrannost těchto přístupů by přitom neměla vést k jejich odmítání. Očistný oheň multikulturní kritiky, jímž společenskovední paradigmatata v jiných zemích již prošla, by totiž byl pro kánon české literatury i pro českou literární vědu nanejvýš potřebný.

Literatura

BERWANGER, Katrin

2005 Einleitung, in *Stereotyp und Geschichtsmythos in Kunst und Sprache*, edd. K. Berwanger, P. Kosta (Frankfurt am Main: Peter Lang), s. XIII–XXXII

BUBER, Martin

1995 *Já a Ty* (Olomouc: Votobia)

ČANĚK, David

1996 *Národ, národnost, menšiny a rasismus* (Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku)

HANCOCK, Ian

1999 The Roma: Myth and Reality, <http://www.geocities.com/~patrin/mythandreality.htm> [přístup 2006–06–30]

2003 Romani Customs and Traditions: Popular Myths about the Roma, <http://www.geocities.com/Paris/5121/myths.htm> [přístup 2003–10–13]

2001 *Země utrpení. Dějiny otroctví a pronásledování Romů* (Praha: Signeta)

HRTÁNKOVÁ, Monika

2001 Obrazy Romů v krásné literatuře, in *Romové a nacionalismus?*, ed. I. Raichová (Brno: Muzeum romské kultury), s. 148–157

KANOVSKÝ, Martin

2001 Ludské druhy a lidská mysl – kognitivní základy etnických klasifikací a stereotypů, in *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů* (Brno: Etnologický ústav AV ČR), s. 9–15

LÉVINAS, Emmanuel

1997 *Totalita a nekonečno (Esej o exterioritě)* (Praha: OIKOYMENH)

MIKULÁŠEK, Alexej

2000 *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století* (Praha: Votobia)

SCHEINOSTOVÁ, Alena

2005 Význam časopisectví v romské literatuře (Zpravodaj *Romano lil*, 1970–1973), *Svět literatury*, s. 50–55

SOLMS, Wilhelm

1998 Zigeunerbilder deutscher Dichter, <http://www.minderheiten.org/roma/index2.htm?> [přístup 2006–06–30]

SOUKUP, Daniel

2005 Tři podoby cikánství v prózách Svatopluka Čecha, in *Perla v hrubé kazajce*, edd. V. Viktora, M. Hálková, M. Šrajbová (Klatovy: Městská knihovna), s. 113–117

STROMŠÍK, Jiří

1994 *Od Grimmelshausena k Dürrenmattovi. Kapitoly z německé literatury*, ed. V. Maidl (Praha: H & H)

TODOROV, Tzvetan

1996 *Dobytí Ameriky: Problém druhého* (Praha: Mladá fronta)

VEČERKA, Kazimír

1999 Romové a sociální patologie, in *Romové v České republice (1945–1998)* (Praha: Socioklub), s. 417–446

Mgr. Daniel Soukup, Univerzita Karlova, Praha – Literární akademie, Praha